

FİKRET TÜRKMEN ARMAĞANI

Editörler:

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN
Yrd. Doç. Dr. Metin ARIKAN

Düzenleme Kurulu:

Prof. Dr. Mustafa CEMİLOĞLU
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ
Prof. Dr. Metin EKİCİ
Doç. Dr. Alimcan İNAYET
Arş. Gör. Özgür AY
Arş. Gör. Ferah TÜRKER

Dizgi – Yazı İşleri:

Arş. Gör. Özgür AY

ISBN: 975-00740-0-9

Baskı Adedi: 500

Baskı Tarihi: Aralık 2005

Basım Yeri: KANYILMAZ MATBAASI
Sanat Caddesi 609 Sokak No: 13 Çamdibi - İZMİR
Tel: 0.232 449 14 43

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNİN TÜRK DİLİ TARİHİNDEKİ YERİ

Zeynep KORKMAZ*

1. Eski Anadolu Türkçesi veya Eski Türkiye Türkçesi diye adlandırdığımız yazı dili, bilindiği gibi, Anadolu ve Rumeli bölgesinde ve Oğuz-Türkmen lehçesi temelinde kurulup gelişmiş olan Türk yazı dilinin XIII-XV. yüzyıllar arasını kaplayan ilk dönemidir. Bugün Türkiye ve Avrupa kitaplıklarında yüzlerce yazma eseri bulunan Eski Anadolu Türkçesi, dil yapısı bakımından özel bir değer taşıdığı gibi, Türk dili tarihindeki yeri bakımından da bir dönüm noktası oluşturur. Çünkü XIII. Yüzyıla gelinceye kadar Oğuz boyları, Orta Asya Türk devletlerinin siyasî ve sosyal dokusunu oluşturan etnik yapıda önemli bir yer tuttıkları hâlde, lehçeleri müstakil bir varlık gösterememiştir. Oğuz Türkçesinin bağımsız bir kimliğe ulaşabilmek için geçirdiği tarihî sürecin bir özet hâlinde gözden geçirilmesi bile, bu önem ve değeri kendiliğinden ortaya koyacak niteliktedir.

Oğuzcanın Eski Anadolu Türkçesinden önceki tarihî dönemi, Oğuz boylarının tarihteki yerlerine koşut olarak başlıca iki alt döneme ayrılabilir. Bunlar:

1. VI-XI. yüzyıllar arasındaki dönem,
2. XI-XIII. yüzyıllar arasındaki alt dönemlerdir.

2. Bilindiği üzere Oğuzlar, Köktürklerin tarihine paralel olarak VI. yüzyıldan beri tarih sahnesinde varlığını duyurmuş olan büyük bir Türk kavmidir. VI-XI. yüzyıllar arasını kaplayan ve Türk dili tarihinde Eski Türkçe diye adlandırılan dönemde, Oğuz boyları varlıklarını Köktürk (MS. 552-745), Uygur (MS. 745-840) ve Karahanlı (MS. 912-1212) Türk devletlerinin coğrafyasında, siyasî bakımdan onlara bağlı ve zaman zaman da bu devletlerin siyasî yapısını etkileyen bir etnik kol olarak sürdürmüşlerdir.

Orhun ve Yenisey Yazıtları'ndaki kayıtlardan, Oğuzların VII. yüzyılın ilk yarısında Yenisey bölgesindeki *Barlık* ırmağı yörelerinde, VII. yüzyılın ikinci yarısından sonra da *Tula* ırmağı boylarında ve *Ötüken* yöresinde oturdukları bilinmektedir¹. Bunlar, Köktürklerin yerini alan Uygurlar döneminde de *Orhun* ırmağı bölgesinde yaşamışlardır². Karahanlılar döneminde ise, Karahanlıların batısındaki sınır bölgesinde yer almışlardır. Bu Türk boyunun, IX-XI. yüzyıllar arasındaki dönemde, *Aral gölünün* kuzeyindeki steplerde ve *Seyhun* (Sirderya) ırmağının iki yakasında oturdukları tarihî ve coğrafî kaynakların verdikleri bilgilerden anlaşılmaktadır. Bunların daha X. Yüzyılda, *Sirderya* (Öküz ırmağı) boylarında ve *Aral gölü* kıyılarında *Yenikent* merkez olmak üzere bir *Yabgu Devleti* kurdukları da biliniyor.

Oğuz Türkmen boylarının tarihte böyle önemli bir yerlerinin bulunmasına rağmen, bu dönemde Oğuzca kendisini bağımsız bir varlık hâlinde ortaya koyamamıştır. Bu durum, Türk dilinin o yüzyıllardaki tarihî akışını yönlendiren etkenler yanında, asıl, Oğuzların bağımsız bir siyasî varlık kuramamış olmalarıyla ilgilidir. Bu dönemde meydana getirilen eserlerde, Oğuz-Türkmen lehçesi, kendi varlığını ancak bazı belirtiler hâlinde ortaya koyabilmiştir.

Aslında Eski Türkçe dediğimiz dönem, dil yapısında az çok farklı lehçelerin izlerini taşıyan bir dönemdir. Oğuzların bağlı buldukları Türk devletlerinin sınırları içinde birbirinden farklı etnik unsurların yer almış ve bunlara ait dil özelliklerinin yer yer yazı diline yansımış olması, Köktürk yazıtlarında olsun, meydana getirilen daha sonraki yazılı eserlerde olsun, birtakım lehçe veya ağız

* Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi.

¹ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanlar*, AÜ. Dil ve Tarih-Coğ. Fak. yay., Ankara 1967, s. 13; Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, TDK, Ankara 1987, s. 36-D 22, s. 102-8, s. 104-B 12, 14, 15 vb.

² Faruk Sümer, *age.*, s. 19-25.

ayrılıklarının doğmasına yol açmıştır. W. Radloff'un bu konudaki tespiti³ ilgi çekicidir. S. E. Malov da Yenisey ve Orhun Yazıtları'ndaki lehçe ayrılıkları ile eski Kuzey Oğuzcanın etkisine işaret etmiştir⁴. A. von Gabain ise, Uygur yazıtlarında olduğu gibi, Orhun ve Yenisey Yazıtları'nda da lehçe ayrılıkları yüzünden bir dil birliğinin bulunmadığını belirtmiş, Eski Türkçe döneminden bugüne kadar hangi kavmi unsurlara ait olduğu tespit edilemeyen beş ayrı lehçenin izlerinden söz etmiştir⁵. Köktürk ve Uygur ülkelerinde Oğuzlar da önemli bir yer tuttuklarına göre, Eski Türkçede Oğuz lehçesi ile ilgili birtakım özelliklerin de kendini göstermesi olağandır. Nitekim bizim daha önce bu konuda yaptığımız bir araştırma, Yenisey ve Orhun Yazıtları ile Uygurcanın *n* lehçesinde, genel eğilimler veya belirtiler halinde birtakım Oğuzca özelliklerin de yer aldığı⁶ ortaya koymuştur. Daha sonraki yüzyıllarda Karahanlı dönemini temsil eden *Anonim Kur'an Tefsiri*'nde de, A. K. Borovkov Oğuzcanın etkisini tespit etmiştir⁷.

Sonuç olarak, Eski Türkçede Oğuz-Türkmen lehçesinin izlerine rastlanmakla birlikte, bu dönemde Oğuzca, esas itibarıyla konuşma dilinden öteye geçemeyen bu yüzden de özellikleri açık seçik belirlenemeyen sisli bir perdeyle örtülmüş bulunmaktadır.

3. Gelelim XI-XIII. yüzyıllar arasındaki döneme:

Oğuzlar bu dönemde Orta-Asya'daki varlıklarını daha belirgin duruma getirmişler; Yukarıda belirttiğimiz *Yabgu Devleti*'nin merkezi *Yenikent*'e ilave olarak *Haare*, *Cend*, *Sepren*, *Suğnak*, *Karaçuk* (*Fârab*), *Barçınlıg-Kent*, *Ecnas*, *Uz Kent*, *Sırlı-Tam* gibi yeni şehirler kurarak Sirderya ırmağının iki yakasında kısmen göçebe kısmen de yerleşik hayata geçmişlerdir. Kaşgarlı Mahmud, yerleşik yaşayışa geçmiş olan Oğuzların yüksek kültürlü bir şehir hayatı yaşadıklarına işaret etmiştir⁸.

Öte yandan XI-XIII. yüzyıllar arasında Oğuzların *Aral gölü* kıyılarındaki steplerden güneye Harezmi ve Sirderya bölgesine sürekli göç ettikleri, Harezmi yoluyla Horasan üzerinden Yakın Doğuya uzanarak Selçuklu devletlerinin kuruluşunu hazırladıkları bilinen tarihî gerçeklerdir. XI-XIII. yüzyıllar arası, aynı zamanda Oğuzların Orta-Asya'dan batıya doğru uzanan siyasî etkinliklerinin güçlenme dönemidir. Nitekim daha XI. yüzyılda büyük Selçuklu Devleti'nin batıya yaptığı göçlerle, Oğuz nüfuzu yalnız *Sirderya*, *Maveraünnehir*, *Harezmi* ve *Horasan* bölgelerinde kalmamış; Azerbaycan üzerinden Abbasi Devleti'nin başkenti ve büyük kültür merkezi Bağdat'a kadar uzanmıştır.

XI. yüzyıl sonlarında Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü Lûgat-it Türk*'te Oğuzlara ve Oğuzcaya ağırlıklı bir yer vermiş olması, hiç şüphe yok ki, Oğuzların bu dönemde, Orta-Asya ve Batı Türk dünyasında oynadıkları etkin rolle ilgilidir. Gerçekten de Oğuz Türkçesi üzerindeki ilk somut bilgilerimiz, Kaşgarlı Mahmud'un Oğuzca için ayırdığı bölümde verdiği bilgilere veya yer yer yaptığı açıklamalara dayanıyor. Bu bilgilerden, Oğuzca'nın XI. yüzyıl sonlarında, VI. yüzyıldan beri coğrafi ve siyasî ayrılıklara rağmen tek bir kol hâlinde süregelen ve o dönemde Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi diye adlandırılan ortak yazı dilinden hangi noktalarda ayrılmış olduğunu, bazı belirsizliklere rağmen ana çizgileriyle az çok kestirebiliyoruz⁹. Ancak unutmamak gerekir ki, XI. yüzyıl sonunda Oğuzca genel olarak herhâlde genel olarak yine konuşma dilinin sınırlarını aşmamış bir lehçe durumundadır.

³ *Dil attürkischen Inschriften*, Neue Folge, st. Petersburg, 1897, s. 42; "Die vorislamische Schriftarten der Türken und ihr Verhältnis zu der Sprache derselben", *Izvestia Akademia Nauk*, 1908, s. 842.

⁴ *Pamyatniki drevnyurskoy pismennosti*, Moskva-Leningrad 1951, s. 98.

⁵ *Altürkische Grammatik*, Leipzig 1974, s. 2.

⁶ "Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, 1. Cilt, Ankara 1995, s. 205-216.

⁷ F. Sümer, *age.*, s. 39-40, 52-56, V. Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1945, s. 127, 128; P. Tolstov, "Gorodo Guzov" (Oğuz Şehirleri), *Sovetskaya Etnografiya*, 1947/3, s. 55 ve ö. ; M. Jirmunskiy (çev. İsmail Kaynak), "Sirderya Boyunda Oğuzlara Dair İzler", *Belleken*, c. XXV/199 (Ankara 1961), s. 479-483

⁸ Besim Atalay, TDK Yayınları, Ankara 1992, c. III, s. 14-15.

⁹ Zeynep Kokmaz, "Kaşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, c. 1, TDK, Ankara 1995, s. 241, 253.

4. Oğuzcanın geçirdiği ikinci tarihî gelişme süreci XII-XIII. yüzyılları kapsayan dönemdir. Bu yüzyıllarla ilgili tarihî kaynakların Oğuzlar hakkında verdiği bilgiler ve bugün elimizde bulunan, yazılış tarihleri kesin olarak bilinmese de dil yapıları bakımından bu döneme sokulabilecek olan eserler, Oğuzcanın XII, XIII yüzyıllarda Karahanlı yazı dilinden Oğuzca temelinde bir yazı diline doğru bir yol alma (yani Oğuzcaya canlılık kazandırma) mücadelesi verdiğini ortaya koymaktadır. Yazılış alanları Harezmi ve Anadolu arasına giren *Behcetü'l-hadaik*, Ali'nin *Kıssa-i Yusuf*'u, *Kitab-ı Güzide*, *Kudurî Tercümesi*, *Kitabu'l-feraiiz* gibi eserlerin dili ile Kaşgarlı'nın Oğuzca için verdiği özellikler birbiri ile karşılaştırılınca, durumun genellikle ortaklık göstermesi, Oğuzcanın "*Olga bolga dili*" denilen karışık dilli eserler yoluyla bir yazı dili oluşturma mücadelesine girdiğini açıklayıcı niteliktedir. Bu konuda elbette farklı yorumlar da söz konusudur. Bu nitelikteki eserlerde görülen Oğuzca dışı Doğu Türkçesine özgü özelliklerin, bir geçiş sürecinin gereği olarak Oğuzcanın normatif özellikleri olduğunu kabul eden görüşler de vardır. Kabul etmeyen ve bunları kişisel ağız yapısına bağlayanlar da... Bu konudaki farklı görüşlerin tartışması bir yazımızda özel olarak ele alındığı için¹⁰ burada konunun ayrıntısına girmeyi gereksiz buluyoruz. Yalnız belirtmek istediğimiz husus, yine bu ikinci dönemde de Oğuzcanın dil yapısı bakımından daha kendine özgü kişiliğini bulamamış olmasıdır.

5. Üçüncü dönem, Oğuzların Orta-Asya'dan uzak bir coğrafi bölgede, yani Anadolu'da bağımsız bir devlet kurduktan sonra (M. S. 1077), XIII. yüzyıl sonlarından başlayarak oluşturdukları Eski Anadolu Türkçesi dönemidir. Bu dönemde Oğuzların eski ortak yazı dilinden uzak kalmaları ve Anadolu'ya XI-XIII. yüzyıllar arasında sürekli Oğuz göçlerinin yapılmış olması, Oğuzcanın yazı dili haline gelişinde önemli birer etkidir. Ancak, bu dönemin oturmuş, standart bir yazı dili durumuna gelmesi de elbette kolay olmamıştır. Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu Devletlerinde din dili; medrese dili; bilim dili ve dış yazışmalar dili olarak Arapçanın, edebiyat ve divan dili olarak da Farsçanın yürürlükte olması, Türkçenin hâkim duruma geçebilmesini hayli güçleştirmiş ve geciktirmiştir. Bu yüzden Selçuklular devrinde Türkçe yalnız halka seslenen basit içerikli ve dinî nitelikte eserlerin dili olabilmıştır; dolayısıyla Arap ve Fars dillerine karşı büyük bir mücadele vermek zorunda kalmıştır. Öte yandan, halkın konuşma dili olan Oğuzcanın bir yazı diline dönüştürülmesi de elbette kolay olmamıştır. Ortak İslâm medeniyetinin ve Anadolu'daki yeni yaşayış düzeninin gerekli kıldığı dil malzemesi, ister istemez yer yer Arapça ve Farsçadan yararlanmayı ve yerli dillerdeki bazı yabancı kelimeleri Türkçeleştirmeyi de gerekli kılmıştır. Ne var ki, Selçuklu Devletinin yıkılması ile kurulan Anadolu beylikleri dönemi (1277-1450), Anadolu'da Oğuz-Türkmen lehçesi temelinde bağımsız bir yazı dilinin oluşmasını kolaylaştırmış ve hızlandırmıştır. Beylikler dönemi Türkçesinin ana özelliği, Arapça ve Farsçaya karşı Türkçeyi hâkim kılma mücadelesinde toplanır. Gerçi XIII. yüzyıl Orta-Asya'sındaki siyasî sosyal kaynaşmaların doğurduğu sonuçlar, Türk dilini artık tek bir kol hâlinde yol almaktan çıkarıp yeni yazı dillerinin oluşmasına elverişli bir ortam hazırlamıştır. Ancak, yeni yazı dillerinin oluşmasını ve Türk dilinin birkaç ana kola ayrılmasını sağlayan bu tarihî süreç dışında Anadolu Beylikleri'nin başında bulunan ve o yüzyıl Anadolu'sunun siyasî, sosyal ve kültürel temsilciliklerini yapan Türkmen beylerindeki bilinçli tutumun ve kendi ana dillerine verdikleri değer büyük payı vardır. Karamanoğlu Mehmet Bey'in H. 676 (M. 1277) yılında divan işlerinde yalnız Türkçe kullanılmasını emretmiş olması, bu genel tutumun bir göstergesidir. Nitekim, Anadolu'nun en batı kesimlerinden başlayarak ta Erzurum'a kadar uzanan bölgelerinde ve bütün beylik merkezlerinde etkin birer kültür ortamı oluşmuştur. Böylece Aydın, Kütahya, Bursa, İzmir, Balıkesir, Konya, Niğde, Lâdik, Kastamonu, Sinop, Sivas, Kırşehir ve daha sonra Edirne gibi merkezlerde telif ve tercüme yoluyla günümüze kadar uzanabilmiş manzum ve mensur, dinî, tarihî, edebî, destanî, felsefî, tıbbî nitelikte büyük çapta yüzlerce eser ortaya konabilmıştır. Bütün bu gelişmelerle XV. yüzyıl ortalarında, Eski Anadolu Türkçesi, artık genel çizgileri ile o günün ihtiyaçlarını karşılayabilen bir bilim ve sanat dili düzeyine yükselmiş bulunuyordu. Böylece; Oğuz Türkçesi, VI. yüzyıldan XIII. yüzyıl sonlarına kadar uzanan birbirinden farklı iki sürecin oluşturduğu belirsizlikten ve tarihin sisli perdesi altında eriyip kaybolmaktan kurtularak Doğu Türkçesi'nden ayrı, kendine özgü şekil ve işlev dallanmalarına uğramış zengin dil yapısı ile dil tarihindeki özel yerini alabilmiştir.

¹⁰ "Oğuz Türkçesinin Tarihî Gelişme Süreçleri ve Divanı Lûgat-it Türk", *Türk Dili*, s. 570 (Haziran 1999), 459-470.

6. Eski Anadolu Türkçesinin bir yazı dili halinde kuruluşunun dil tarihi açısından ortaya koyduğu öteki sonuçları da şu noktalarda özetleyebiliriz:

1. Eski Anadolu Türkçesinin bağımsız ve zengin bir yazı dili haline gelişi, Oğuz-Türkmen kolunun daha sonraki dallanmalarına da çığır açmış; bu yazı dilinin, zamana ve yeni kültür şartlarına bağlı değişme ve gelişme dönemlerinden geçerek oluşturduğu Osmanlı Türkçesi, Kırım Osmanlıcası, Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Gagavuzca gibi kolları içine alan Güney-Batı Türk lehçeleri grubuna sağlam bir temel vazifesi görmüştür.

2. Bu yazı dilinin kurulması ile, Oğuz Türkçesinin ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı açısından Eski Türkçe ile ortaklaşan yanları dışında, özellikle klâsik Doğu Türkçesinden büyük ölçüde ayrılmış olan özellikleri bütün ayrıntıları ile gün ışığına çıkmıştır.

3. Bu dönemde ortaya konan yüzlerce eser ve bunların Eski Anadolu Türkçesine özgü dil yapıları, Türk dili alanına bir zenginlik katmıştır. Türk dilinin öteki kollarında görülmeyen veya seyrek rastlanan gramer şekilleri, konuşma dili kanalıyla yazı diline aktarılmıştır. Ses ve şekil bilgisinin kendine özgü birçok özelliği, bu bağlamda *yablak>yavlak* “pek, fena, kötü”, *tabışkan>tavşan*, *aruvan* “temizim”, *açavuz* “açalım” örneklerindeki b>v değişmesi; Türkiye Türkçesinin bugünkü *-Iyor* hâl kipini oluşturan *alıyorur*, *geçiyorur* örneklerindeki *-a yoru-r* tasvir fiili; *boyın virüpdür*, *sarmaşupdurur* örneklerindeki geçmiş zaman kipi, *bulısaram*, *uçısar*, *salısar* örneklerindeki *-IsAr* gelecek zaman eki, *yıyesi gün*, *göresi göz*, *dogacak vakt*, *korınacak nesne* örneklerindeki *-AsI*, *-AcAk* gelecek zaman sıfat-fiilleri ile bunların çekimli fiil türleri; *-IcAk*, *-IncAk*, *-IcAgAz* gibi zarf-fiil ekleri ve bunlara katılacak daha başka nice özellikler, dil hazinesine ilk kez Eski Anadolu Türkçesi kanalıyla kazandırılmış olan şekiller, yeni gramer biçimleridir.

4. Anadolu'ya 24 Oğuz boyundan 23'ünün gelmiş olması, bunlar dışında Kıpçak vb. öteki bazı Türk etnik unsurlarının da yer alışı, gerek Oğuz boyları, gerek Oğuzların öteki unsurları arasında birtakım ağız ayrılıklarının bulunması ister istemez etkisini yazı dilinde de göstermiştir. Anadolu Beylikleri döneminde her beylik bölgesinde bir kültür merkezinin filizlenmesi ve yazılı eserlerin dili ile konuşma dili arasında bir ayrım gözetilmemesi, Eski Anadolu Türkçesini oluşturan normatif ve standart ölçüler yanında, bunun dışına taşan birtakım ağız ayrılıklarının da bulunmasına yol açmıştır. Bugün bu döneme giren eserlerin çeşitli yönlerden incelenmesi bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.

Eski Anadolu Türkçesinde konuşma ve yazı dilinde var olan bu farklılıklar, zamanın yol açtığı bazı değişmelerle veya olduğu gibi günümüz Anadolu ağızlarına kadar uzanagelmiştir. Bugün Anadolu ağızlarının zengin yapısında yer alan çeşitli özelliklerin temelinde yine Eski Anadolu Türkçesi yatmaktadır. Dolayısıyla, Eski Anadolu Türkçesi, Anadolu ve Rumeli ağızlarının oluşmasında da temel vazifesi görmüştür; tarihî diyalektoloji çalışmalarının da yolunu açmıştır. Gerçi bugün Eski Anadolu Türkçesi üzerinde, daha, toparlayıcı ve sınıflandırıcı çalışmalar yapılmış değildir. Onun için o dönemdeki Oğuz boylarını temsil eden kaç temel ağız yapısının bulunduğu bilinmemektedir. Bu yüzden de Anadolu ağızlarının tarihî devirle olan bağlantısını aydınlatıcı bilgilere sahip değiliz¹¹. Bu nitelikteki çalışmalar bir kaç geçmeyecek kadar azdır. Yalnız şu var ki, bu alandaki toparlayıcı bilgiler ortaya konduktan sonra, Eski Anadolu Türkçesi ile Anadolu ve Rumeli ağızları arasında bir köprü kurulabilecek ve tarihî diyalektoloji araştırmalarından verimli sonuçlar elde edilebilecektir.

¹¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Zeynep Korkmaz, “Anadolu ve Rumeli Ağızlarının Tarihî Devirlerle Bağlantısı Üzerine”, *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni*, TDK Yay. Ankara 1999, s. 65-69.